

El *Jaufré*, fins ara un gran desconegut entre el públic no especialitzat, es revela al lector actual com una novel·la de referència dins la nostra tradició literària, al costat de pilars de la literatura catalana i universal com el *Tirant* i el *Curial e Güelfa*, i que té el mèrit d'haver obert la tradició de reescriptures paròdiques del món artúric, sent la primera d'una llarga llista on trobariem el *Quijote* de Cervantes i que podríem fer arribar fins a Mark Twain i, en els nostres dies, als *Monty Python and the Holy Grail*. El *Jaufré* és una obra fundacional que el mateix Espadaler ha caracteritzat com els *Monty Python* del segle XIII.

Anton M. Espadaler, de la mà de l'Editorial Barcino, entona una reivindicació del *Jaufré* i procura atorgar-li el reconeixement que per determinades circumstàncies no ha pogut tenir, ja sigui perquè durant molt de temps no s'ha sabut contextualitzar, situar cronològicament, acceptar la seva perspectiva humorística... Era necessari resoldre aquestes imprecisions i rescatar aquest romanç de l'oblit de la història: «Jaufré constitueix amb Brunissenda una de les parelles més singulars de tota la literatura medieval, i en aquest sentit hom esperaria per a ells una fama que tanmateix no han conegut» (p. 10).

Enric CASAS REIG
IRCVM-Universitat de Barcelona

FERRER I COSTA, Josep / PUJADAS I MARQUÈS, Joan (coord.) (2022): *Joan Coromines, vida, obra i circumstàncies*. Barcelona: Edicions de la Revista de Catalunya 10, 347 p.

D'antuvi, l'obra motiu de ressenya és una peça concebuda i emparada per la Fundació Revista de Catalunya i la Fundació Pere Coromines, dues institucions que des dels orígens s'han compromès en la publicació de treballs fets amb les millors garanties de qualitat i, alhora, transcendents per al coneixement del nostre poble i els nostres conciutadans. Considerant, endemés, qui l'ha coordinada (Josep Ferrer i Costa i Joan Pujadas i Marquès), qui la presenta (Josep Maria Roig Rosich) i quins n'han estat els col·laboradors (a més d'ells tres, Carles Duarte i Montserrat i Àlvar Maduella), vaig concloure, abans de llegir-ne un sol paràgraf, que el resultat final havia d'ésser, com ho és, un llibre excel·lent.

Nogensmenys, una qüestió del tot principal és la dificultat d'haver fet encaixar les diverses aportacions, de manera que ni fossin un collage de discursos interessants sense tenir prou cura de cercar-hi una cohesió basada en la intercomplementarietat; ni tampoc caiguessin en una reiteració fatigosa, sense prou vivesa i diversitat de punts de vista de les facetes que han caracteritzat la vida i l'obra de Joan Coromines i Vigneaux. Ho explicaré amb un exemple: Carles Duarte, en la intervenció sobre *Joan Coromines: coratge, saviesa i determinació* (p. 15-50), entre molts altres aspectes, fa referència al vessant excursionista del Mestre (p. 21-23), i Àlvar Maduella presenta una anàlisi basada exclusivament en aquesta activitat: *La llarga llista de les mil excursions* (p. 257-310); doncs bé, no hi he trobat una sola idea, un sol mot, sobers ni en l'exposició de Duarte ni en la de Maduella.

Aquesta habilitat que imposa als autors unes regles no gens fàcils d'aplicar es resol amb extrema naturalitat, sobretot per dos factors principals: pel fet que Joan Coromines visqué no només llargament, sinó sobretot intensament, fenomen en ell excepcional que fa que podem parlar-ne sempre, perquè mai no acabarem d'haver estudiat amb prou compleció tot el que feu com a investigador i com a persona, encuriosit pels detalls aparentment més insignificants, en un món altrament amb convulsions duríssimes com el que ell visqué i que el condicionà més enllà dels límits que podríem dir-ne normals. I perquè els qui han tirat endavant l'empresa compten entre els millors coneixedors de la figura de Coromines: han treballat amb ell, hi han conviscut en moments de gran tensió i exigència de la feina inacabable, i també de distensió, de lleure; condició que abona un enorme valor afegit: Coromines sabia que per al seu projecte vital complet (que va arribar a escriure des de ben jove mirant de calcular amb encert i precisió els temps per a cada fita principal) no podia fer-se la il·lusió que hom estaria fàcilment disposat al sacrifici i l'engrescament per un pla que no permetia gaires distraccions; per la qual cosa, no per egocentrisme com algú ha volgut donar entened, havia de comptar amb les pròpies forces; aquesta convicció com-

previsible és la causa perquè hagués triat un nombre molt i molt reduït de col·laboradors i d'amics. Cal dir igualment que l'esperit de Coromines, en contra dels prejudicis que li atorguen gratuïtament un caràcter eixut i fins i tot poc amable i poc cordial, era fascinant i generava en qui el comprenia molt més que l'admiració envers una persona tan generosa per a la ciència i per al país; hi havia també l'estimació; i els autors d'aquesta obra, i uns quants —no gaires— més, foren els afortunats en l'elecció que feu, per als quals el Mestre tingué sempre paraules d'agraïment, d'enaltiment i d'afecte.

Així, doncs, una remarca general abans que no cap altra: el llibre que presento amb goig és un assaig les diverses peces del qual nuen perfectament per a completar una percepció de la vida, l'obra i les circumstàncies tan i tan distintes i variades que acompanyaren per a bé i per a mal l'ésser i el fer de Joan Coromines. Sense la proximitat que hi tingueren els coordinadors i els col·laboradors no hauria estat possible que afinessin tan subtilment com fan en la interpretació dels treballs i els dies d'un dels romanistes més destacats que mai ha existit. Les relacions estretes que hi tingueren han fet possible el discerniment de què donen prova; saben distingir les emocions íntimes que la vida, l'obra i les circumstàncies generaren en Joan Coromines, respecte a qualsevol aspecte de la realitat tan insòlita i esfereïdora que li tocà de viure.

L'obra s'inicia amb la *Presentació* de Josep Maria Roig Rosich, president de la Fundació Revista de Catalunya (p. 7-10). Fa patent que és un homenatge a Coromines, el qual defineix com a «escriptor-excursionista», mogut per l'interès essencial permanent per la pàtria i la llengua. Roig considera encertadament que és un deute fer-lo conèixer fora dels àmbits estrictament filològics i lingüístics. Destaca els quatre títols principals de la labor lingüística, que defineix com a «monuments gegantins». Recorre a Carles Duarte per remarcar els trets centrals que configuraren la persona i l'obra; i subratlla la rellevant aportació de Josep Ferrer i Joan Pujadas en l'aprofundiment de l'una i de l'altra.

Josep Ferrer i Costa i Joan Pujadas i Marquès expliquen els motius de la publicació del llibre a *A manera de justificació* (p. 11-14). Defineixen el Mestre des de la metàfora poètica que l'identifica amb la llum d'un «far sòlid que ens il·lumina en el nostre periple no només personal, sinó també col·lectiu, pels seus principis de compromís amb la llengua i amb el país —país de països—» (p. 11). En justifiquen el títol subratllant la dialèctica entre la importància de la persona que ha d'afrontar individualment les condicions de vegades del tot inimaginables, de vegades previsible, que l'inserten en una lluita constant per tal que impedissin trair els principis que el guiaren sempre; se'n sortí amb exemplaritat i amb escreix. Relacionen de manera molt pertinent Joan Coromines amb un dels referents més importants, en el treball i en el capteniment cívic i patriòtic: Pompeu Fabra; en aparença, superficialment, no sembla que les peculiaritats de l'un i de l'altre permetin la comparació que fan Ferrer i Pujadas, però, si jo hagués d'eleger amb qui comparar des de tots els punts de vista Joan Coromines, m'inclinaria sens dubte per aquesta opció; si resulta estranya a algú, és justament pel fet que l'un i l'altre no són encara, malgrat tot el que se n'ha escrit, prou ben coneguts socialment; pel que fa a l'amor per l'estudi de la llengua, ningú no té cap dubte de la coincidència; en canvi, no és tan fàcil que, per a dir-ho succintament, hom entengui que tant Fabra com Coromines patiren directament la repressió, l'opressió, la marginació, les amenaces de mort, l'exili, la presó..., i per les mateixes causes.

Subratllen el caràcter monogràfic de l'obra, el sentit d'homenatge i de voluntat d'ampliar i actualitzar detalls de la vida i la labor científica de Coromines, gràcies a la tenacitat de Jordi Manent per a la coedició de la Fundació Revista de Catalunya i la Fundació Pere Coromines, i alludeixen particularment a l'*Album Joan Coromines*, i a *Joan Coromines, 90 anys* (1995), que, per a la confecció, aplegaren també Duarte, Ferrer, Maduell, Pujadas, i, cal afegir-hi, l'artista Perejaume.

L'aportació de Carles Duarte i Montserrat és una presentació magnífica de la figura de Joan Coromines. D'entrada, però, em permeto de fer notar el que, si ho he constatat adequadament, és un biaix en el títol: en *A manera de justificació*, Josep Ferrer i Costa i Joan Pujadas i Marquès alludeixen a la col·laboració de Carles Duarte amb el títol «El triomf de la voluntat» (veg. p. 14); en canvi, en el llibre, n'hi consta un altre: *Joan Coromines: coratge, saviesa i determinació* (veg. p. 15). No solament no té cap importància, sinó que fins i tot he imaginat que és un lapsus que il·lustra algun dubte a l'hora de triar-lo, entre un enunciat més sintètic o un altre més descriptiu, l'un i l'altre, emperò, gens contradictoris; si

se'm permet de dir el que he conclòs en percebre la duplicitat, crec que hauria estat prou bé que finalment, sumant, hi hagués dit «Joan Coromines: coratge, saviesa i determinació; el triomf de la voluntat» o bé, en aquest altre ordre: «El triomf de la voluntat, Joan Coromines: coratge, saviesa i determinació».

* * *

Les trenta-sis pàgines que ha redactat Carles Duarte i Montserrat són el resultat d'un esforç gens planer, molt reeixit; si, d'una banda, trenta-sis pàgines són un espai considerable, de l'altra banda, cal tenir una enorme capacitat de selecció per a reflectir-hi, com fa Duarte, una anàlisi global completa de la figura i l'obra de Joan Coromines, sense prescindir d'aspectes que cal que siguin coneguts de caràcter, de tarannà, d'influència de les característiques per què travessà la biografia, que acompanyaren amb petja profunda els processos de formació i d'elaboració de l'obra científica principal. La millor manera de certificar el que dic és enumerar els apartats en què Duarte ha dividit el seu treball: 1. Una figura excepcional (no sé per què amb la numeració romana *I* i no *I*, ja que després segueix 2, 3, 4...). 2. Un home amb caràcter. Un home vigorós i tenaç; L'excursionisme; Un home auster; Un home de grans fidelitats; Un ferm patriota; Les seves qualitats intel·lectuals. 3. Una vida plena. Els anys de formació; L'exili; El retorn. 4. Una obra científica gegantina. L'aranès; Les edicions: A. Traduccions. B. Textos medievals. C. Textos de Pompeu Fabra i Pere Coromines. Volums de recopilació d'estudis; «El que s'ha de saber de la llengua catalana». 5. Els diccionaris etimològics. A. El «Diccionario crítico etimológico de la lengua castellana» (*DCEC*). B. El «Breve diccionario etimológico de la lengua castellana». C. El «Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico» (*DCECH*). D. El «Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana» (*DECat*). E. L'«Onomasticon Cataloniae» (*OnCat*). 6. L'Epistolari de Joan Coromines. 7. Altres publicacions pòstumes de Joan Coromines.

Carles Duarte entrellaça el que són les vicissituds íntimes i el que és l'aportació científica de Coromines, com a una unitat inseparable en què les primeres condicionen la segona, exactament en la mateixa magnitud amb què aquesta és marcada pel context en què es pot desenvolupar. I posa en relleu la importància de la seva labor no solament en els resultats sòlids de la recerca, sinó també en la importància que té per a la filologia i la lingüística generals l'aplicació dels mètodes que el Mestre elegeix i estableix amb estricta coherència en els diversos àmbits de què s'ocupà. Duarte conegué de prop i en acció el vigor, l'energia i la tenacitat de Coromines, travessades i fusionades per l'austeritat que sempre practicà com a principi de vida. Destaca l'estimació il·limitada que sentí pel seu pare, a qui reconegué com a «l'únic Coromines realment important de la família: el nostre pare» (p. 24) i de qui va aprendre l'aplicació sense concessions del lema: «La teva pàtria s'adonarà del teu treball, perquè no t'entretindràs en feines balderes. La pàtria sentirà els teus passos i es refiarà de la teva obra» (p. 19). Tot allò que Joan Coromines rebutjà com a honor per a si mateix, ho acceptava, en canvi, sense cap mena de rubor, per al seu progenitor.

Ja he esmentat que Duarte parla de l'activitat excursionista de Coromines; i que més endavant Àlvar Maduell s'hi deté específicament i àmpliament; ambdós entenen clarament que les passejades per tots els territoris de llengua catalana no eren només una afecció en l'esbarjo de fer camí recorrent la bellesa del país que tant estimava, sinó que foren essencialment el mitjà que li permeté avançar en els reculls del lèxic, de l'onomàstica, de la toponímia, de l'etimologia; parlava amb els conciutadans per aprendre'n amb més seguretat la realitat toponomàstica, de què s'ocupà juntament amb Pompeu Fabra i Josep M. de Casacuberta, per encàrrec de la Generalitat de Catalunya.

Un excels poeta com Carles Duarte no podia deixar d'esmentar l'habilitat de Coromines per al vers i ens reporta el poema que dedicà a la seva esposa, que inclou en l'article *MARCIR* del *DECat* (vol. V, p. 473, columna dreta, línies 39-44).

S'explana en una informació substancial del sentiment patriòtic que omplí la vida i l'actitud de Coromines; arribà a seguir cursos de preparació militar per a poder afrontar intervencions en la lluita per les llibertats de Catalunya, com el cas que cita Duarte del suport a Francesc Macià en els fets de Prats de Molló.

Repassa selectivament els anys de formació intel·lectual com a filòleg, lingüista, químic (igual que Fabra!) i en Dret, els quals componen, com diu sintèticament Duarte, «una vida plena» (p. 29), que merquè, com ens recorden, a *Darrers escrits*, les paraules tan eloqüents de Josep Pla: «[...] estic segur que Joan Coromines és l'intel·lectual més considerable de la llengua catalana» (p. 29). Relata les principals estades a l'estranger, a Zuric, a Montpeller i a París, on tingué ocasió d'aprendre dels estudiosos més destacats en filologia romànica i de fer-s'hi conèixer. Duarte ens parla de les primeres relacions amb les tasques de l'IEC a les Oficines Lexicogràfiques, al costat de Fabra; de les que tingué amb investigadors de Madrid per a preparar la tesi doctoral. La situació traumàtica a què el dugué l'exili: Cuyo, Chicago, desbaratà del tot els projectes de Coromines, però, com diu Duarte, no vencé mai els seus ideals, ja que sempre se sabé adaptar a les circumstàncies, encara que fossin de gran desventura. La capacitat d'encaixar la realitat sense plànyer-se'n més del compte convertí Joan Coromines en el referent encara avui de la recerca etimològica de la llengua castellana, de què s'ocupà primer tot sol, creant i ajustant una metodologia inexistient en tot el que ja s'havia estudiat, i després amb l'eminent investigador José Antonio Pascual. Això fa humanament Coromines mestre també a saber convertir l'infortuni injust i cruel en l'ocasió per a reaccionar-hi i afrontar-lo perquè, mitjançant l'estudi i la recerca que no cessaren, esdevingués generador de coneixement, de saber.

De retorn a la pàtria pogué comptar amb el suport d'Àngel Satué, llatinista eminent que l'ajudà fidelment durant molts anys. Es refermen les relacions amb Max Cahner, especialment per a les edicions d'obres del Mestre. L'any 1980, en haver de preparar la publicació de la fita en què més havia somniat, Gulsoy i Cahner són cridats a participar-hi, i Carles Duarte i Montserrat juntament amb Satué en constituïren l'equip d'auxili tècnic. Joan Coromines se sentí segur i tranquil envoltat de la lleialtat i el saber d'aquests col·laboradors... Les peces principals que volia aportar en el mapa dels treballs de primera línia en l'estudi de la història de la llengua catalana anaren apareixent; va mancar-li la força necessària per a arrodonir l'*OnCat* i encara una mica més de temps en la seva llarga vida per a confegir un manual de gramàtica històrica catalana, matèria sobre la qual, tanmateix, ja havia redactat i publicat un bon gruix d'articles que han estat i que són motor per a actualitzar i esmenar aspectes principals poc estudiats. L'assumpció del càrrec de secretari i col·laborador de l'excel·lent i insigne professor Joan Ferrer i Costa fou la baula que reforçà la cadena sòlida dels qui participaren en l'obra de Coromines i que continuen participant-hi després del traspàs del Mestre, com ho demostra aquest llibre que el lector té a les mans.

Carles Duarte i Montserrat fa justícia a la labor ingent de Josep Ferrer i Joan Pujadas de l'edició d'epistolaris de Coromines amb altres personalitats dedicades a la llengua, a la cultura, a la política que constitueixen ja una col·lecció copiosa singularíssima que ens permet entrar en aspectes especialment entranyables i pregonos del Mestre i d'aquells amb qui s'escriu. Duarte creu, per això, que els epistolaris haurien de tenir una major difusió.

* * *

Joan Pujadas i Marquès ha redactat el capítol *Notes biogràfiques* (p. 51-176). D'antuvi, assenyalo que, malgrat el títol, no són solament unes notes, sinó que ha construït una biografia completíssima. No es limita a impressions generals de la vida personal i científica del Mestre, des de 1905, en què nasqué a Barcelona, fins a 1997, en què morí a casa seva, a Pineda de Mar, sinó que allarga fins a l'any 2022 la presentació i el comentari de notícies de tota mena que tenen a veure amb la seva figura. La composició del capítol separa individualment i consecutivament els anys, de manera que situa tot el que relata en la data exacta en què s'esdevingué, la qual cosa, ultra facilitar al lector la situació cronològica dels fets, permet de trobar-hi contextualitzada qualsevol faceta de la vida de Coromines. Òbviament que no hi apareixen tots els anys que van del 1905 fins al 2022, ja que tan sols interessa remarcar aquells en què es produí alguna circumstància rellevant en la vida de l'homenatjat. Tanmateix, com que fou tan fecunda, fèrtil, però endemés precoç en tots els sentits, Pujadas fa salts de molt pocs anys: de 1906 a 1908; de 1910; de 1913; de 1916 a 1919..., i prou!; des de 1920 fins quan acaba de redactar el capítol (2022) no hi

falta ni un sol any que no mereixi ésser esmentat per alguna raó destacable. Tanquen el seu esplèndid i generós treball sis pàgines dedicades a la informació dels *Premis Nacionals Joan Coromines (CAL)*, que atorga cada any, des de 2002, la Coordinadora d'Associacions per la Llengua Catalana (CAL) (p. 171-172); dels *Premis Joan Coromines d'Investigació (Micalet)*, que la Societat Coral El Micalet de València adjudicava des de 2009 (p. 172-173); de la relació dels topònims que homenatgen Joan Coromines: *Homenatge en la nomenclatura ciutadana* (p. 173); dels centres que duen el seu nom: *Escoles, instituts, biblioteques* (p. 174); finalment (p. 174-176), fa la relació de les *Referències bibliogràfiques* que li han servit de guia, on destaquen de manera singular els epistolaris, en què Joan Pujadas, Josep Ferrer i Joan Ferrer han contribuït i contribueixen encara decisivament.

És sobretot a partir de 1920 (simbòlicament, l'any en què començà a tenir relacions amb Pompeu Fabra) que Coromines esdevingué el protagonista principal dels fets que l'afectaren directament; amb anterioritat, les notícies se centren en la seva família o en el país; això no obstant, la memòria fora del comú li permeté d'escriure sobre situacions especialment condicionants per al futur de Catalunya, que es produïren quan ell tenia tan sols quatre anys. En un altre sentit, Pujadas fa un esforç reeixit a ésser ponderat, equilibrat en la selecció de la informació per a cada any; alguns inclouen molt poques línies que, però, són imprescindibles per a entendre la situació general. Així, de l'any 1921 (p. 54), en només sis línies destaca tres aspectes tan essencials per a la vida de Coromines com l'inici de la vocació per la química, que després abandonà; la introducció en la pràctica de les escalades i les excursions de la mà del muntanyenc aranès Joaquim Delseny; i una curiositat molt significativa: l'inici de la redacció dels «Orígens de la Reconquesta catalana». De l'any 1966, també en sis línies, Pujadas explica que Coromines fou ingressat a l'hospital per una angina de pit i que els metges «li recomanen no treballar més de nous hores diàries» (!) (p. 122). No és una tasca gens fàcil la de la tria en l'ordre de prioritat que cal destacar en la vida d'un home com Joan Coromines; hem d'agrair a Joan Pujadas la decisió d'una elecció primmirada que, a més de contribuir a fer-se una imatge del fons més punyent de la seva existència, ens explica abundantment detalls que són molt poc o gens coneguts, o interpreta de manera diferent a com s'ha fet fins ara algunes de les actituds i decisions del Mestre.

Tots som, ho vulguem o no, nosaltres mateixos i les nostres circumstàncies. Però, sia el vessant més íntimament personal (el jo), sia l'entorn en què s'ha de moure (les circumstàncies), no tenen en tothom la mateixa incidència, ni coincideixen la intensitat del tarannà de les persones i la del context que els toca de viure. El treball de Pujadas ha sabut demostrar que, més enllà de l'elogi cortès, de l'admiració emotiva amical, Coromines destacà pel vigor i la peculiaritat del jo i igualment pel vigor i la peculiaritat de les circumstàncies que l'envoltaren. Allò a què hagué d'enfrontar-se, positiu i negatiu, fou especialment incisiu; el tremp, el caràcter amb què ho feu sense excepció fou d'un determini ferm, sense esclertes, que no vol dir sense errors, sinó amb una coherència moral modèlica. És ben cert que cal que tothom conegui més Coromines, per una raó tan necessària com senzilla: que tothom l'entengui més d'acord amb la realitat: la persona, l'obra, la vida i les circumstàncies.

Ningú no pot sorprendre's, posem per cas, de l'estimació sense límits que tingué envers el pare, si sap que en consell de guerra a Montjuïc (ai, Montjuïc!) va ésser condemnat a mort; en fou absolut i desterrat a Hendaia, com explica Pujadas (p. 51). No basta un fet tan terrible com aquest per a justificar l'amor i l'admiració de qui, endemés, n'és fill? Alguns retreen una sacralització que cerca d'amagar qualssevol de les fallades en què de ben segur caigué; la lectura de les notes biogràfiques de Pujadas aclareix aquesta percepció i, en això, van junts (novament) ell i Fabra, perquè ambdós tingueren una existència especialment dura a causa d'un lliurament total en la transformació de la nostra pàtria. Al meu entendre, ni l'un ni l'altre no han gaudit ni gaudeixen ni gaudiran mai arbitràriament de l'honor que es guanyaren a pols, exposant literalment la integritat de llurs vides en el sacrifici permanent en la defensa de la justícia, la llibertat i la fraternitat. Per raons d'espai, m'hauré d'abstenir dels diversos fragments en què Pujadas fa referència a implicacions directes o indirectes de Coromines en les lluites motivades per aquest afany, de què de ben segur molts lectors restaran perplexos.

Els dies i els anys s'escolen; però es mantenen incòlumes en el Mestre l'estudi persistent de les llengües, la formació personal per a la recerca, l'interès per la variació del català o per l'aranès, afanys

que el posaren en contacte amb les personalitats més distingides de la romanística del seu temps; els viatges, de grat o per força, de plaer, d'estudi o d'exili; les excursions; arreu, les persones bones i les que cerquen d'enganyar el Mestre, que en reben, tanmateix, generalment el judici comprensiu i a la fi exculpatori; les que no el comprenen ni en el tarannà ni en allò que mou més decisivament els seus sentiments i anhels... Tampoc no és possible que m'aturi com voldria en el cúmul d'informació que aporta Pujadas.

Describeu la descoberta de Coromines del País Valencià: «Sabia que hi havia uns compatriotes valencians, que hi havia una germana València; i n'havia parlat amb amor, però no l'havia vista. Quan prop dels vint anys, hi vaig venir per primera vegada, em va semblar que obria els ulls, a una altra part molt meva del país: no diré pas una meitat, diré un doble [...] em vaig sentir doblat» (p. 57). Ens recorda la intervenció a l'octubre de 1984 a la Universitat de València en el cicle «Els Països Catalans: un debat obert»; amb la ponència sobre la unitat del català Coromines digué: «La nostra llengua és una. El valencià és el català dels valencians: els fets i la voluntat són comuns. No deixem que els arbres ens tapin el bosc» (p. 145).

L'any 1930, com ha recordat Carles Duarte, Fabra li obri les portes a l'IEC, a les Oficines Lexicogràfiques, on, entre altres funcions, li confià, amb el beneplàcit de Josep M. de Casacuberta, la direcció de l'Oficina de Toponímia i Onomàstica, que Coromines sabé connectar amb la dèria de l'*OnCar*; Jakob Jud, l'altre referent, juntament amb Fabra, particularment exalçat pel Mestre, l'animà a tirar endavant aquesta obra monumental; Pujadas reporta el que li escriu: «votre projet de constituer le trésor des noms de lieux de la Catalogne est un acte digne de vous: c'est un grand service que vous rendez à votre pays» (p. 71). Pujadas ens conta el que li diu en l'emotiva carta de Fabra entorn del futur de les Oficines Lexicogràfiques de l'IEC, que divuit anys després, el 1948, el dia de Nadal del qual se l'endugué per sempre, li envià:

Em plau molt, com a amic que us sóc i com a patriota, saber-vos esdevingut un lingüista de primera fila, que honora Catalunya; però això [...] no em consola de la pena que em fa veure-us allunyat de la nostra terra, privat de dedicar-vos de ple a l'obra de perfeccionament de la nostra llengua i d'ésser, com us pertoca, el cap de les Oficines Lexicogràfiques de l'Institut, de les nostres fins ara desgraciades Oficines. [...] Però confio que, amb mi o sense mi, l'obra interrompuda es reprendrà, i vós hi sereu. (p. 93)

1936, any fatídic. Pujadas ens transcriu una carta de Coromines a la seva companya, on entre d'altres coses li diu: «No puedes figurarte cómo estoy de nervioso y enrabado con esos canallas militares que me obligan a quedarme en Madrid contra mi voluntad» (p. 73). Després, la desgràcia i la misèria, que l'afectaren brutalment com a molts altres. La necessitat de fugir de l'enemic; anar-se'n on no podria fer avançar els projectes que tenia per a l'anàlisi de la llengua catalana. Coromines sabia, com hem vist que constata Carles Duarte, que solament la vocació filològica i lingüística el podia salvar. Se submergí, com ens explica Pujadas, en una vertiginosa tasca de recerca, de publicacions, d'organització estructural de la Universitat de Cuyo.

Josep Ferrer i Joan Pujadas en l'*Epistolari Joan Coromines & Francesc Cambó. La gènesi de la «Miscel·lània Fabra»* (2008) expliquen la història del projecte de la *Miscel·lània Fabra*, de què Coromines s'ocupà durant set anys i que finalitzà el 1944.

Pujadas evoca les paraules que tingué sempre en el seu interior quan era tan lluny de la seva terra, que en forma de lema i d'estímul personal diuen: «Si algú es va fer la il·lusió de sostroure'm a la filologia catalana quan em va fer venir a Amèrica, ja es deu sentir desenganyat» (p. 85), tot remarcant la manera d'afrontar els estudis sobre la llengua castellana, és a dir, pensant sobretot en el català, que apareix constantment en les notes, els comentaris, les cèdules de les formes elaborades per al castellà. Explica Coromines que tenia «unes cent mil cèdules, on hi havia les paraules i noms de lloc [...] del territori de quatre-cents ajuntaments [...] o sigui la quarta part dels que hi ha en totes les terres de llengua catalana; tot això vaig recollir-ho anant a cada un dels pobles en els anys 1931-1935 [...] havia de sortir en una

obra monumental titulada *Onomasticon Cataloniae*.» El material es va salvar d'un soterrani de París on estaven amagats i la recuperació fou una incommensurable compensació per a Coromines.

L'any 1945 començà una vida nova a la Universitat de Chicago, als Estats Units d'Amèrica, de què Coromines diu:

[...] ara tindria dret a viure-hi tota la vida si volgués. Però això no és un país per a viure-hi com un home, sinó com una bèstia de treball. [...] Sol i sense gaire esperança que torni la meua dona, he de fer esforços per aguantar-m'hi, i tindrè treballs per a resistir fins a acabar d'escriure el meu Diccionari etimològic castellà [...] que estic decidit a acabar, costi el que costi, en menys de dos anys. (p. 90-91)

A la Universitat americana aconseguí introduir-hi com a matèria oficial la lingüística i la cultura catalanes. D'acord amb els desigs de Fabra, el 1950 és nomenat membre adjunt de la Secció Filològica de l'IEC. Pujadas fa referència al dia 5 de maig de 1952, l'inici de la fi de l'exili de Coromines, tot reproduint el que contundentment aquest havia escrit en una de les llibretes que duia sempre en les seves excursions: «el 5-V-1952 TORNO A CATALUNYA!» (p. 99); quina riquesa emotiva i semàntica tenen aquestes majúscules que es tanquen amb un admiratiu! S'obriren de bat a bat les portes de les tasques per al *DECat* i l'*OnCat*. I s'acabà l'obra excepcional del *DCEC*, el primer volum de la qual aparegué l'any 1954.

Pujadas relata com la participació de Coromines en el VII Congrés Internacional de Lingüística Romànica de Barcelona, celebrat entre els dies 7 i 10 d'abril de 1953, fou l'ocasió en què Coromines deixà admirats, bocabadats, els qui hi eren presents, sia pel vessant de la categoria científica, sia igualment per la valentia a denunciar la realitat miserable en què es trobava Espanya, que condicionava una situació insuportable a Catalunya. Explica que justament en aquest Congrés l'aleshores estudiant Max Cahner conegué Coromines. Dos anys després, Joseph Gulsoy s'interessà per les classes que impartia Coromines a Chicago i s'hi matriculà; afirma: «esdevindrà el seu deixeble més fidel i destacat» (p. 110). Com una admonició, tot plegat, del canvi de vida que s'havia de produir en el Mestre. Les circumstàncies...

Arran de la convocatòria d'oposicions per a proveir la càtedra de Llengua i Literatura Catalanes de la UB, es produí un dels episodis que probablement feriren més pregonament l'ànima de Coromines. Pujadas, amb documentació diversa i amb la seva pròpia opinió, deixa en una obscuritat desagradable i agra tot el que s'hi esdevingué per tal que Coromines quedés exclòs de poder-hi accedir. De ben segur que algun dia el mateix Pujadas ens explicarà més obertament qui es va moure per frenar-l'hi l'entrada. En aquesta ocasió deixa prou clara la magnitud d'unes hostilitats porfídioses i pèrfides.

Esfereïdora és la descripció que fa de les conseqüències policials de l'acte d'homenatge a Jordi Rubió el 3 de març de 1967, a què Coromines assistí; sempre brutal, la repressió feixista de Franco; sempre fidel a la pàtria, el savi Joan Coromines, amb el lema: «Moralment estic ben disposat per a tot» (p. 124). Paradoxalment, el 16 d'agost d'aquest mateix any s'instal·là a Pineda de Mar. Pujadas torna a recórrer a les llibretetes de Coromines; en aquest cas hi escriu: «16-VIII-1967. Fi definitiva de l'exili. [...] Total 20 anys i mig, més 2 anys dels exilis juvenils» (p. 124).

Des que Coromines visqué permanentment a Catalunya, Pujadas constata molt hàbilment dues realitats que l'envoltaren fins al final dels seus dies: primerament, la feina i el ritme d'avancament dels seus projectes, com a obsessió principal, i, segonament, el gruix de distincions de tota mena que li volen atorgar institucions, universitats i representants oficials dels governs d'Espanya i de Catalunya. Pujadas precisa que atendre equilibradament les sol·licituds que se'n deriven era literalment impossible; tanmateix, qualsevol lector podrà observar, que, pel que fa a la tria a favor incondicionalment de dedicar-se a treballar, hi pesa que és el que més li agrada, que no és amic d'actes protocol·laris i d'atorgament de premis, però endemés, sense que s'hagi d'interpretar com a ressentiment, que no vol acceptar honors de qui havia rebut menyspreu i havia demostrat hostilitat als Països Catalans i a llur llengua. Els rebuigs foren justificats i, doncs, selectius: digué directament i amb mots tan colpidors com realistes al rei Joan Carles I que declinava una distinció; no volgué guardons de ministres, d'acadèmics de la RAE, d'uni-

versitats... Però acceptà ésser membre d'honor de l'Academia Gallega o d'Euskaltzaindia; respongué afirmativament a la proposta de Carles Duarte de formar part del Consell de Redacció de la *Revista de Llengua i Dret*, que el mateix Duarte dirigí fins a l'any 2003; l'any 1988 decidí col·laborar en l'homenatge en memòria de Koldo Mitxelena, amb qui havia treballat en la recerca diacrònica de l'èuscar. Fins i tot sabé posar condicions que el defineixen especialment, com no acceptar ésser Premi d'Honor de les Lletres Catalanes, si abans no ho era Josep Maria de Casacuberta, que, a parer seu, el mereixia més que ell; Pujadas ens retorna les paraules molt il·lustratives que li adreçà Salvador Espriu amb motiu d'haver rebut, després de Casacuberta, com ell volia, aquesta distinció: «En aquest cas, és ben clar de veure i de saber qui honora qui, però “d'on no n'hi ha no en pot rajar” i, encara que amb molt de retard, aqueixos senyors han evitat la vergonya d'ignorar-lo o d'oblidar-lo [...]» (p. 144). Fins i tot en el cas excepcional d'acceptar de part del ministre de Cultura Jorge Semprún, l'any 1989, el Premio Nacional de las Letras Españolas, no s'està de parlar-li amb la claredat que demostren les paraules següents:

«[...] em cal donar-li les gràcies [...] per una distinció que valoro altament, i fent-ho de cor i amb sinceritat. [...] D'altra banda, no puc deixar de dir-li que la satisfacció que aqueixa distinció em dona, va acompanyada d'una profunda recança. L'única nació i l'única llengua meves, a les quals reto incondicional homenatge, són la nació i la llengua catalanes. I veig amb tristesa que l'Estat i el Govern que m'ho atorguen, encara neguen o regategen els drets que són deguts a totes dues [...]». (p. 147-148)

En canvi no respon ni amb un sol mot a la carta de felicitació pel Premio que li escrigué el president del Govern de l'Estat Felipe González (p. 148).

Al febrer de l'any 1980 aparegué el primer volum del *DECat*, en el Pròleg del qual Coromines diu: «Aquesta és l'obra de tota una vida.» L'any 1985 n'acabà la redacció.

El 26 de març de l'any següent, 1981, morí la seva esposa, Bàrbara de Haro, als 69 anys.

El 2 de gener de 1997, Joan Coromines mor a casa, a Pineda de Mar.

Després del traspàs del gran savi, hom es pot imaginar la quantitat d'actes que s'organitzaren als Països Catalans, a l'Estat espanyol i a l'estranger, per tal de commemorar la vida, l'obra i les circumstàncies d'un personatge no repetit i segurament irrepetible. No m'estenc en la copiosa activitat per a recordar una font inacabable d'experiències que brollen com a llavor de fruits futurs que faran honor per sempre a l'obra magna del Mestre. Remeto els lectors a l'obra directament. Però no puc deixar de dir que me l'imagino allà on sigui somrient benèvol i agraït, i ensems fent que no amb el seu cap, que no calen els elogis; en canvi, aplaudint reconegut la tasca dels qui han redactat aquest llibre i s'han ocupat mitjançant la investigació de l'estudi, no tant d'ell personalment, sinó d'allò que ell estimava per damunt de si mateix: la llengua i la pàtria.

* * *

Un apartat curiós, simpàtic, agradable i igualment ben seleccionat és el que han preparat Josep Ferrer i Costa i Joan Pujadas i Marquès: l'*Àlbum familiar*.

Si no m'he descomptat, Ferrer i Pujadas ens han ordenat cent disset fotografies! No recordo haver vist mai una antologia endreçada tan generosa i encertada sobre cap filòleg ni lingüista. Si no vaig errat, Coromines ja havia fet algun comentari sobre un recull dels mateixos autors per a acompanyar textos en homenatge seu, tot remarquant que l'homenatge es podia estalviar, però que les fotografies sí que tenien gràcia. Potser avui, si es mirés el llibre que ens ocupa diria literalment (i modestament) el mateix.

Ocupen setanta-nou pàgines (p. 177-256). S'obre amb la fotografia de la participació (datada a Barcelona l'abril de 1905) de Pere Coromines i Celestina Vigneaux al naixement del fill Joan el dia 21 de març de 1905 i sol·liciten simpatia i bona amistat per al nounat. El veiem bebè, nuet, tot sol —la clàssica—; amb el palmó del Diumenge de Rams de 1908; amb l'avi Domingo Coromines; amb tota la família; a l'enterrament del seu pare; amb la seva esposa; en el lleure a la mar de Sant Pol; amb companys d'estudis de Dret; en àpats distesos; amb col·legues (Josep M. de Casacuberta, Ramon Aramon, Pau

Vila, Alòs-Moner, Koldo Mitxelena, Albert Manent, Joan Sales, Josep Mascaró, Joseph Gulsoy, Carles Duarte, Max Cahner, Joan Solà, Joan Ferrer, Perejaume, Ainaud de Lasarte, Philip D. Rasico, Ramon Pelegrero, Narcís Garolera); amb persones a qui preguntava sobre la llengua en els treballs de camp; recorrent la geografia dels Països Catalans amb la llibreteta a la mà i la motxilla a l'esquena; en institucions acadèmiques; en congressos; a la Vall d'Aran; en l'acte d'homenatge a Jordi Rubió a la Facultat de Dret de la UB; amb el president Josep Tarradellas; amb el president Jordi Pujol; amb el president i alcalde de Barcelona Pasqual Maragall...

Respectant els valors que trobà i es feu seus en l'excursionisme, l'*Àlbum* mostra una àmplia i il·lustració de les sortides, caminant, estant tot sol o bé acompanyat de persones del terreny que trepitjava o dels qui l'acompanyaven: les fotografies en què es dedica a aquesta pràctica són justament protagonistes; n'he comptades una trentena. Tanquen l'esplèndida col·lecció els records dels funerals pel seu traspass i l'espai ascètic on treballava.

S'ha dit sempre que una imatge val més que mil paraules; no n'estic del tot convençut, més aviat en dubto; tanmateix, la tria i l'ordenació que Ferrer i Pujadas apliquen en aquest recull ens acosten fins i tot emotivament a la persona, la vida, l'obra i les circumstàncies de Joan Coromines. Veiem expressions de reflexió, de conversa i companyonia disteses, del somriure amb prou feines dissenyat, del riure obert, de la broma, del rigor... Moltes d'aquestes fotografies, de fet, són la millor demostració que Coromines, com ja he dit en parlar del tracte amb els seus col·laboradors, no era un home tancat, fred, distant, excessivament circumspecte... És com una pel·lícula estàtica de tot el que el llibre ens explica. Jo hi he vist clarament un tret essencial, en totes i cadascuna de les imatges: la bonhomia.

* * *

Àlvar Maduell s'ocupa concretament de l'excursionisme de Joan Coromines en el seu treball, el títol del qual pot semblar hiperbòlic, però, al contrari, es queda curt: *La llarga llista de les mil excursions* (p. 257-310). Ens informa Maduell que feu més de mil excursions; en tenim informació documentada, de vegades fins al detall aparentment més insignificant, que ell mateix escrivia *in situ* per tal de no oblidar allò que li semblava digne de record. Quina decisió més encertada! Avui i per a sempre podem seguir els recorreguts més importants, guiats per les anotacions que ens explica Maduell.

Ja he dit en començar a parlar del llibre allò que no és: la reiteració del que d'una manera o d'una altra sabem del savi. És una revisió corregida i augmentada de tot el que s'hi tracta i d'aportació nova. Així, Àlvar Maduell no es limita a fer una relació descriptiva de les excursions de Coromines, sinó que fa un esforç excel·lent, en la cerca del vessant més humà, de fons, que el mogué literalment a caminar tant pel món: «La seva llarga investigació sobre l'origen de les paraules [...] va lligada a una intensa, perllongada i potser —potser per a molts— insospitada activitat com a excursionista i caminador, afició que en algunes èpoques el transforma en autèntic alpinista» (p. 257). Troba encertat de definir aquesta activitat com a la segona passió de Coromines; que em permeti que, sense llevar ni un bri de la qualitat molt destacable del seu treball, no hi estigui ben bé d'acord; jo crec que, més que una segona, fou una altra passió; l'excursionisme formà part indissoluble de la seva labor d'investigador; que li agradava molt, no cal dir-ho, però que estava convençut que sense el coneixement directe dels paisatges i de les persones que els habiten no podia afrontar el *DECat* o l'*OnCat*; el material dels treballs de camp era l'únic que podia garantir el rigor i la precisió en l'anàlisi lingüística ensems sincrònica i diacrònica de la llengua catalana. En aquest sentit, Maduell, una mica més avall afirma contundent el que vull dir: «Ser excursionista en Coromines no és un afegit qualsevol [...], sinó un element integrant gairebé essencial. Tant que a l'hora de distribuir la dedicació de les seves hores, seria difícil determinar si es va passar més hores sobre la taula del despatx o caminant per totes les tresqueres de Catalunya» (p. 259). I encara rebla: «L'excursionista i el lingüista formaven en Coromines una única singular personalitat, en admirable i potser irrepetible simbiosi» (p. 259). En la pràctica de l'excursionisme, compara el Mestre amb Jacint Verdager, malgrat la diferència de tarannà, que feu que Verdager fos desordenat, poc organitzat, mentre que Coromines preparava les excursions meticulosament, al minut, si no al segon, i en pren-

gué els apunts que considerà interessants amb una minuciositat que l'acompanyava permanentment; registrava el temps que es concedia per a dinar o per a descansar; la qualitat dels hostals; les despeses en allotjament...

Reportant-nos a l'apartat anterior de l'*Àlbum familiar*, Maduell ens remet a Ferrer i Pujadas, concretament a la fotografia de la pàgina 247, perquè hi observem, talment com un símbol d'extrema senzillesa, Coromines assegut a la casa on treballava, amb pantaló i camisa ben planxats, però calçat amb xiruques (i amb un dels somriures tímids però corals de què he parlat): una estampa bella i significativament expressiva que feina i excursions les entenia com a dos aspectes de la mateixa activitat.

Àlvar Maduell divideix la seva insigne aportació en tretze apartats i unes notes: 1. Sis grans llistes; 2. Unificació de les llistes; 3. Evolució en els topònims; 4. Preparació meticulosa; 5. Llocs visitats; 6. Periodicitat o freqüència; 7. Estris que portava; 8. Exemples d'enquesta; 9. Informació turística; 10. Algunes anècdotes; 11. Excursions antigues; 12. La gran llista; 13. Llista numerada d'excursions; 14. Notes. No entraré en el comentari de cadascuna d'aquestes parts; em limitaré a destacar allò que m'ha semblat més important del conjunt. Maduell remarca que, de totes les excursions, en va deixar, si més no, sis grans llistes; és verament excepcional i demostra la voluntat d'exactitud del Mestre que copiés sis vegades la relació de les excursions; dona informació de les característiques materials i de contingut de cada versió. Ha fet l'encomiable esforç de reduir a una sola llista numerada tota la compilació i n'obté un document d'importància capital per la quantitat de dades que recull Coromines, però també pel temps que dedicà a les excursions: és la imatge gegant del recorregut de Coromines per tots els Països Catalans i per les muntanyes americanes (on s'interessava per la realitat local del castellà): és difícil, impossible, imaginar cap excursió del Mestre en què solament gaudís de l'esbarjo de les ascensions i de caminar; sempre en cerca, i en treia, algun profit en favor del saber sobre les llengües i els parlars; com diu Maduell: «Un document excepcional d'una personalitat excepcional» (p. 262), del qual ens explica amb exemples aquesta magnitud insòlita, si no inèdita. Entre les sis llistes l'ortografia dels topònims canvia, es rectifica «de vegades fins a arribar a marejar» (p. 263), diu Maduell, perquè les reflexions i les noves informacions de Coromines l'obligaven a les esmenes autocrítiques que considerava necessàries. Caminava sempre molt; fins a dotze hores al dia sense gens d'autocontemplació ni autocompassió; i caminava de pressa. Maduell ens conta una simpàtica anècdota de Joan A. Argenter, que diu: «Ja pels volts dels seus vuitanta anys, Joan Coromines ens feia trescar muntanya amunt pel Montnegre i acabava que érem els acompanyants que el perdíem de petja i esbufegàvem rere d'ell...!» (p. 268); (aprofito l'avinentesa per fer la referència bibliogràfica d'aquesta citació, que o no he sabut veure ni en el capítol de Maduell ni en l'obra en el seu conjunt, o se'ls ha escapat als autors: Argente, Joan A.: «Recordant Joan Coromines», dins *Memòria: Curs 1996-1997* (1998). «Parlaments pronunciats en l'acte d'homenatge a Joan Coromines». Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, p. 140). És a dir, Maduell suposa que, de la mateixa manera que Coromines era conscient que no era fàcil de trobar col·legues disposats a un ritme de treball com el que ell tenia exactament plantejat, en l'excursionisme devia tenir una convicció similar:

[...] sembla que moltes de les seves excursions Joan Coromines les feia tot sol. Segurament també perquè no li era fàcil trobar persones amb capacitat i voluntat de secundar o resistir, de manera regular, el seu dur pla de marxa i el seu auster règim de vida. (p. 270)

La fortalesa el facultava, com diu Maduell, a fer cims de més de cinc mil metres i fa notar que no és prou conegut que arribà a fer el cim del Cerro de Plata, de 6.310 metres (p. 271). Fa la llista d'estrís que el Mestre s'enduia a les excursions (entre els quals, sempre la corbata) (p. 272) i ens il·lustra d'exquisits exemples d'enquestes a persones i en llocs diferents (p. 274-276). Posats a desfer prejudicis sobre el capteniment de Coromines, Maduell demostra que no era en absolut gasiu, vistes les quantitats que deixava en les propines, que consten en les notes (fins i tot això, apuntava!). Al final del treball òptim, Maduell necessita vint-i-nou pàgines per a fer la llista, «la gran llista» numerada de les excursions, que aplega el període que va de 1923 fins a 1979. Les 1.332 excursions. Encara que el nombre de sortides que feu cada any és diferent, en la llista de Maduell no n'hi falta ni una de sola.

Tanco aquest apartat amb unes paraules del mateix Joan Coromines en la intervenció que feu al Centre Excursionista de Catalunya, en ésser-li lliurat el Premi Jaume I de la Fundació Jaume I, les quals ens recorda Joan Pujadas dins les *Notes biogràfiques* (3 de juny de 1981, p. 142):

El CEC: l'excursionisme català! Això és el que m'ha permès de parlar de Catalunya, i d'una de les grans llengües romàniques, amb coneixement de causa [...] no és l'equip el que porta als cims; que no és tampoc tenir sort en la vida el que permet de fer una obra científica: és la pertinàcia, és el tornar-hi, és el continuar. Sense l'excursionisme no hi hauria hagut *Onomasticon Cataloniae*. Sense l'excursionisme no s'hauria pogut fer la meva part de la investigació de l'etimologia catalana, que ara està sortint.

* * *

El volum es clou amb una altra aportació de Josep Ferrer i Costa: *Bibliografia*. Una visió ordenada i classificada de les diverses obres més importants de Joan Coromines i sobre Joan Coromines. No hi fa referència exclusivament als llibres, sinó que també hi inclou material audiovisual. La distribució que en fa Josep Ferrer és prou explícita per a entendre que es tracta d'una labor acurada i àmplia. Esdevé una orientació esplèndida i utilíssima per a ús dels lectors. Em limito a reproduir-ne la *Taula*: A. Llibres de lingüística; B. Edicions d'autors antics i moderns; C. Traduccions; D. Col·laboracions; E. Articles; F. Ressenyes; G. Pròlegs; H. Discursos i cartes; I. Col·laboracions en diaris; J. Entrevistes; K. Vídeo; L. Miscel·lànies; M. Web; N. Catàlegs d'exposicions; O. Itineraris.

Si he sumat bé, Josep Ferrer i Costa hi anota 369 referències en total.

* * *

En suma, comptem amb una obra excel·lent entorn d'una figura el coneixement de la qual la reclamava. Una obra que gaudeix d'una autoria col·lectiva d'investigadors que merescueren la confiança plena del Mestre, amb qui treballaren intensament, amb qui conviueren humanament en situacions i contextos ben diversos.

El llibre no és miscel·lani, en el sentit que no és una mescla o barreja de treballs diversos. És molt més que això: la Revista de Catalunya, en la vigília de l'any del centenari, 2024, i en el record del vint-i-cinquè aniversari de la mort de Joan Coromines, ha volgut compondre una sola peça, en què s'harmonitzen amb un molt bon resultat els trets que més bé defineixen un perfil incomparable, en les facetes humana i d'investigador; una persona que tingué sempre un objectiu per damunt de cap altre i que interpretà tota la resta, començant per ella mateixa, en funció d'aquest objectiu: la pàtria, amb la complexitat del concepte que ell entengué molt bé. A parer meu, la Revista de Catalunya i els autors d'aquest llibre ho han assolit amb escreix; l'obra és un tot sòlid construït amb una destresa singular. Una composició perfectament coordinada i, doncs, travada. Per la qual cosa, no és una obra solament per a una sola lectura seguida; l'estructura i la facilitació d'una enorme quantitat de dades la converteixen en un llibre de consulta recurrent, que permet de resoldre dubtes o donar informació sobre fets puntuals de manera precisa, que poden interessar qualsevol estudiós.

Els qui l'han confegida han fet una passa de molta llargària en l'aprofundiment d'una personalitat complexa i no pas fàcil d'analitzar. Han retut un homenatge digníssim a qui devem tot l'honor que la seva generositat i dedicació a l'estudi de la llengua, la literatura, la cultura, la societat catalanes mereixen.

Joan MARTÍ I CASTELL
 Universitat Rovira i Virgili
 Institut d'Estudis Catalans
 Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona